

JAROMÍR JECH

(Prag)

**NARODNA
UMJETNOST**

1982

KNJIGA 19

izvorni znanstveni rad

Direktna i indirektna komunikacija u folklornoj prozi

Da bi direktna usmena komunikacija bila folklor, ona mora biti i umjetničkom. Usmeno pjesništvo predstavlja umjetnost govorene riječi u kojoj su povezani tekst, tekstura i kontekst. No folklor se može razumjeti ne samo pomoću »medija« izravne usmene komunikacije nego i uz pomoć indirektna, pisane komunikacije. To dolazi do izražaja u slučajevima kada sami pripovjedači, osim što pripovijedaju, svoje pripovijetke i zapisuju. Tako zapisan tekst uvijek je modifikacija usmeno kazivane pripovijetke jer govorena i pisana riječ imaju svoje vlastite, međusobno različite zakone. Opširno se analiziraju postupci i motivacije jedne usmene pripovjedačice koja je iz vlastitih pobuda sama zapisivala tradicijske pripovijetke iz svog repertoara. Kriteriju usmene umjetničke komunikacije za razumijevanje folkloru potrebni su i dodatni kriteriji. Stiže se ponovno do koncepcije kolektivnosti, promatrane sada na temelju kontaktnoga komunikacijskog čina.

Kad je na pragu našeg stoljeća Josef Štefan Kubín, najznačajniji češki sakupljač folklorne proze, počeo istraživanja u tzv. Češkom kutu nekadašnje grofovije Kladsko (kotlina Kłodzka u Poljskoj), ustanovio je da je stanovništvu, izloženom jakoj germanizaciji, bila tuđa lektira na materinskom jeziku. Stoga je potrebu za umjetničkom riječju zadovoljavalo na drugi način — intenzivno se priklanjajući »govorenim tekstovima«. Na taj je način čitav razvoj bio usmjeren prema jednom starijem stadiju, kad je folklor još nudio jedinu mogućnost kulturne aktivnosti i recepcije kulturnih vrijednosti. O tom stanju u jedanaest

sela s onu stranu istočno češke granice, gdje su živjeli kladski Česi, izvještava J. Š. Kubín godine 1908, kada je u nastavcima prvi put počela izlaziti njegova zbirka iz te regije:

»Pa ipak, jedna je knjiga preostala — barem starijim ljudima — utisnuta u njihova srca, ... to je knjiga pripovijetki i predajā naslijeđenih od njihovih otaca i praotaca. U sumrak i za zimskih večeri oni običavaju čitati iz nje po sjećanju; ta knjiga pomaže da se u krilu obitelji očuva češki jezik, njezina dirljiva poezija liječi njihova često ranjena srca, njene stranice dočaravaju u njihovoj duši blještavu viziju sreće«.¹

Kako se malo toga promijenilo tokom vremena! Utjecaj njemačke lektire na prenošeno pripovjedačko blago mogao se, doduše, jasno slijediti, no češka tiskana riječ i dalje je bila nezamisliva, pa čak i više nego ranije, jer škola, nakon 1870. god. isključivo njemačka, nije dopuštala djeci da upoznaju njeno pismo sa svim dijakritičkim znakovima. Tako su krajem 50-tih i početkom 60-tih godina, slijedeći tragove J. Š. Kubína, terenski istraživači mogli potvrditi njenu još uvijek izvanrednu vitalnost, možda čak i jaču — ukoliko se, doduše, ograničimo na kvantitativni aspekt — nego bilo gdje drugdje na češkom teritoriju. Do danas je objavljen dio novosakupljenog materijala,² no i ti rezultati dovoljno su uvjerljivi. Sjetimo se samo publiciranog repertoara pripovjedačice Filoméne Hornychove (rođ. 1905), koji sadrži 118 jedinica, dok se u komentaru spominje još 70, koje ili nisu uvrštene u zbirku ili su zapisane tek kad je zbirka već bila u tisku. Krajnje se rijetko događa da sakupljači uspiju zapisati tako opsežan repertoar samo jednog jedinog kazivača, a da ne spominjemo da su narednih godina bili zapisani novi tekstovi, tako da sveukupan fond te pripovjedačice obuhvaća nekih 500 jedinica.

S jedne strane, situacija u kojoj živi pripovijedanje u Češkom kutu, u Kladskom, izniman je slučaj,³ no s druge strane, ona sadrži nešto tipično i nudi reprezentativan model. Tā ona ne samo da konzervira (ili rekonzervira) »izvorne« prilike, već istovremeno i naglašava postojanje fenomena koji se još i danas, tj. u stadiju u kojem se danas nalazi pripovjedačko blago, smatra kriterijem folklorne proze ili kriterijem njena razumijevanja: pripovijetke iz Kladskog zajedno sa svojim kontekstom novi su dokaz o direktnoj usmenoj komunikaciji.

Sve, dakle, izgleda potpuno jasno. No da li direktnu usmenu umjetničku komunikaciju valja doista u svim slučajevima smatrati kriterijem za razumijevanje folklora?

Spomenuti se kriterij pokazuje korisnim kad već treba riješiti određeni terminološki problem, kad treba pronaći naziv koji bi signalizirao bitno obi-

¹ Josef Stefan Kubín, *Kladské povídky*, Praha 1958, str. 14.

² Jaromír Jech, *Lidová vyprávění z Kladska*, Praha 1959.

³ Situacija u tom dijelu Češkoga kuta iznimna je i u jednom drugom pogledu: ubrzo nakon relativnog procvata folklorne proze u Kladskom dolazi do njena potpunog rasula — s velikim migracijskim pokretima, koji su nakon drugog svjetskog rata zahvatili i tzv. Češki kut, tako da su posljednjih godina tamošnji ostaci češkog stanovništva gotovo potpuno nestali.

lježje folklora. Tradicionalan naziv »narodno pjesništvo«, koji je utemeljio još Johann Gottfried Herder (narodna poezija, narodna književnost — te analogno tome narodna proza, narodna pripovijetka itd.), danas se više ne čini preciznim — već i (ali ne samo) zbog nejasnog, odnosno nerazjašnjenog ili nerazjašnjivog (!) pojma narod. Ukoliko odustanemo od pokušaja da izrazimo bitno obilježje folklora, možemo se zadovoljiti terminom »narodno pjesništvo« kao konvencionalnim nazivom. No ako ne odustanemo od toga, morat ćemo taj termin staviti pod navodne znake⁴ ili upotrijebiti koji drugi. U tom se slučaju prvenstveno nameću atributi »usmen« ili »oralan« (usmeno odnosno oralno pjesništvo, usmena odnosno oralna književnost itd.). Ovo je drugo shvaćanje, koliko je meni poznato, naročito uobičajeno u Jugoslaviji. No ovdje ne želim podrobnije razmatrati terminološku problematiku; postavljeni se zadatak odnosi na kriterij direktne usmene umjetničke komunikacije.

Kako se često posljednjih desetljeća diskutiralo o tome što valja smatrati najvažnijim, specifičnim obilježjem folklornog pjesništva! Zanimljivo je da se pri utvrđivanju crte koja dijeli folklor i književnost često i uvijek iznova — iako doduše postoje i druga shvaćanja, na koja ću se kasnije ukratko osvrnuti — dospijevalo (ili se stalno dospijeva) do jednakog rezultata: naglašavala se, prije svega, usmenost kao ono najmarkantnije razlikovno obilježje. Svatko se od nas, primjerice, još živo sjeća sovjetske diskusije iz 50-ih godina, u kojoj su zastupani slični pogledi kao već ranije, prvenstveno 30-tih godina. Naziv »usmeno narodno pjesničko stvaralaštvo« (ustnoe narodnopoetičeskoe tvorčestvo) ustalio se čak kao naslov brojnih knjiga, članaka i zbornika.⁵ Sličnu ili analognu definiciju folklornog pjesništva nalazimo, kao što je poznato, i u mnogim drugim zemljama.⁶ Ona je prihvaćena i izvan krugova folklorista i književnih stručnjaka, posebice u pjesničkim krugovima. Citirajmo riječi Karela Čapeka iz 1930. godine, koje se, mada izrečene o pripovjetcima, mogu proširiti na čitavo područje folklorne proze:

»Pripovijetka... izvorno nije književnost, to je pripovijedanje. Prava narodna pripovijetka ne nastaje time što je folklorist zapisuje, već onda kada je baka priča djeci, član plemena Yoruba članovima plemena Yoruba ili profesionalni kazivač auditoriju u arapskoj kavani. Prava pripovijetka, pripovijetka u svojoj pravoj funkciji jest pripovijedanje u krugu slušalaca. Ona se rađa iz potrebe za pripovijedanjem i želje za slušanjem«.⁷

Istraživanja posljednjih godina znatno su produbila shvaćanje fenomena usmenosti. No pojam usmenosti sam po sebi ipak tek netočno obuhvaća oblike u kojima živi folklorno stvaralaštvo, štoviše, može se protegnuti i na druge kulturne pojave. Kirill V. Čistov primjećuje da i »moderna tehnička sredstva

⁴ Usp. Hermann Bausinger, *Formen der »Volks poesie«*, Berlin 1968.

⁵ V. J. Gusev, *Estetika folklor*, Leningrad 1967, str. 62.

⁶ Usp. barem *Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*, I, New York 1949, str. 398/I—403/II.

⁷ Karel Čapek, *K teoriji pohádky*, u: *Marsyas čili na okraj literatury*, Praha 1941, str. 139—140. (Srpskohrvatski prijevod: Karel Čapek, *Marsija ili na marginama literature*, Beograd 1967).

(radio, televizija, tonska i video snimka) u određenom smislu obnavljaju usmenost, ali ipak ne uspijevaju obnoviti i živ kontakt između interpreta i slušaoca.⁸

Očito je da ta primjedba obuhvaća dva različita tipa komunikacije, koji su već tako općenito poznati da ih nije potrebno detaljnije karakterizirati.⁹ Spomenimo samo da jedino sam termin za tu pojavu nije sasvim ustaljen. Na osovini folklor — književnost Čistov razlikuje prirodnu, kontaktnu komunikaciju i tehničku komunikaciju. Prvu, karakterističnu za folklor, možemo označiti drugim atributima, te ako je opišemo kao direktnu usmenu (eventualno još i interpersonalnu)¹⁰ komunikaciju, njoj oprečnu možemo nazvati indirektnom (posredovanom) pismenom komunikacijom. U daljem razmatranju zapitat ćemo se da li se ovdje doista radi o stvarnoj opoziciji. No prije toga valja nadopuniti prethodnu misao.

Svaka direktna usmena komunikacija ne signalizira nužno i folklor. Vratimo se Karelu Čapeku, koji u navedenom citatu, mada doduše nesvjesno, ukazuje na komunikacijski čin, ali i na jedan drugi također neophodan moment folklorne komunikacije:

»Samo je po sebi razumljivo da svako govorenje uz ognjište nije eo ipso kazivanje pripovijedaka. Govorena riječ izvorno najvjerojatnije nije služila kazivanju pripovijedaka već praktičnom obilježavanju stvarnosti.«¹¹ »Time što se govorena riječ oslobodila 'ozbiljne' stvarnosti i postala razonodom, sama sebi svrhom, tvorevinom koja služi užitku pričanja i slušanja, ona se, tako reći, osamostalila i počela voditi vlastiti život, ... time je, dakle, rođen materijalan svijet pripovijetke; svijet nastanjen fiktivnim sadržajima i iznenađujućim odnosima; svijet koji ne ovisi o stvarnom postojanju ili nepostojanju, u koji ne dopire uznemirujuća i u biti mučna kritika... Ljudski se govor razvijao u dvjema velikim strujama: u smjeru statičke analize i u smjeru dinamičkog i kontinuiranog ritma, što drugim riječima nazivamo znanošću i poezijom.«¹²

Toliko iz eseja pisca koji je pokazao da je istovremeno i odličan pripovjedač bajki — premda je, doduše, stvarao samo književne bajke. Na ovome mjestu njegove ćemo riječi upotrijebiti samo kao dalji argument koji potvrđuje opravdanost teze da za folklornu prozu, pa u stvari i za sveukupno folklorno pjesništvo, nije karakteristična svaka direktna komunikacija, već direktna **umjetnička komunikacija**. U citiranom članku K. V. Čistov također polazi od činjenice da svaki kontaktni usmeni oblik ne mora nužno biti folklornog karaktera;¹³ drugom prilikom Čistov tvrdi da »informacija može postati estetskom

⁸ Kirill V. Čistov, *Specifikum folklóru vo svetle teórie informácie*, »Slovenský národopis«, 20, 1972, str. 352.

⁹ Usp. Maja Bošković-Stulli, *Usmena književnost*, Zagreb 1978, str. 12—14.

¹⁰ Oldřich Sirovátka, *Populární literatura, masová literatura, paraliteratura z folkloristické perspektivy*, »Slovenský národopis«, 24, 1976, str. 400: »... folklorna komunikacija je istaknut modalitet prirodne, interpersonalne komunikacije.

¹¹ Karel Čapek, nav. dj. u bilj. 7, str. 140.

¹² Isto, str. 143—144.

¹³ Kirill V. Čistov, nav. dj. u bilj. 8, str. 355. i 350. *Problem strukture estetske informacije* autor ostavlja po strani i upućuje na odgovarajuću literaturu.

samo u određenoj komunikacijskoj situaciji«. ¹⁴ Teško da se tome može nešto prigovoriti, kada čak i naslov jedne knjige glasi: Usmena književnost kao umjetnost riječi. ¹⁵ Ovdje se u stvari krije nešto što više ne treba isticati *expressis verbis* — usmenost pjesništva ne pretpostavlja umjetnost riječi **samu po sebi** već umjetnost **govorene** riječi sa svim njenim »popratnim pojavama«, tj. ovdje se povezuju tekst — tekstura — kontekst. ¹⁶ Već i s gledišta estetike ili umjetničkog vrednovanja trebalo bi prihvatiti trostruki sistem komunikacijskih tipova kakav je predložio jedan drugi znanstvenik, a koji čine svakodnevna komunikacija, prava folklorna komunikacija i profesionalna usmena komunikacija. ¹⁷

Ukoliko sam ispravno shvatio svrhu ovog zbornika, pojedini prilozi ne bi nužno trebali biti strukturno dotjerani članci koji na svaki način nastoje samo prezentirati nešto novo, već prilozi diskusiji u kojoj se pored »da« ili »ne« može naći i neko »ili«. Stoga ću ovdje prikazati neke nepoznate ili manje poznate činjenice, spoznaje koje se uglavnom temelje na iskustvu iz vlastitih terenskih istraživanja, a osim toga ću dodirnuti i neka općepoznata shvaćanja, koja međutim do sada nisu jednoglasno prihvaćena. Ovamo, po mojem mišljenju, spada čak i središnji termin »komunikacija«, koji nije tako jednoznačno jasan kao što se na prvi pogled čini. U ograničenom okviru ovog priloga nije moguće nabrojiti sve koncepcije komunikacije, ponekad s vrlo dugim definicijama, i uvrstiti ih među ostale probleme koje ovdje razmatramo. Bit će dovoljno ako upozorimo na ono što je neophodno i što će nam olakšati prijelaz na drugi dio našeg izlaganja.

Slovački književni stručnjak František Miko bavi se, doduše, književnom komunikacijom; no glavna obilježja uglavnom odgovaraju i folklornoj komunikaciji, premda su između oba tipa ustanovljene i neke druge razlike osim one koju smo već spomenuli, odnosno na koju je ukazao Čistov. ¹⁸ Komunikaciju Miko smatra kontekstom većeg broja konteksta, a on opet sadrži vlastite kontekste, psihološki i sociološki. Po njemu, komunikacija obuhvaća kompleksan proces nastajanja i prihvaćanja djela, njegovu produkciju i percepciju, njegovu konstrukciju i rekonstrukciju, njegovo inkodiranje i dekodiranje, drugim riječima, proces književnog ponašanja (prema behaviorističkoj terminologiji), odnosno tzv. performanciju (prema generativističkoj terminologiji). ¹⁹ Što se tiče folklorne proze, Max Lüthi također smatra da se istraživanje komunikacije

¹⁴ Kirill Čistov, *Zur Frage der theoretischen Unterschiede zwischen Folklore und Literatur*, u: *Folk Narrative Research*, »Studia Fennica«, 20, Helsinki 1976, str. 153.

¹⁵ Maja Bošković-Stulli, *Usmena književnost kao umjetnost riječi*, Zagreb 1975.

¹⁶ Usp. Alan Dundes, *Texture, Text und Context*, »Southern Folklore Quarterly«, 28, 1964, str. 251—265.

¹⁷ Vilmos Voigt, *Kommentar zu K. V. Čistov*, u: *Folk Narrative Research*, »Studia Fennica«, 20, Helsinki 1976, str. 175.

¹⁸ Milan Leščák, *K rozdielu medzi folklórnou a literárnou komunikáciou*, u: *Literárna komunikácia*, Martin 1973, str. 133—138.

¹⁹ František Miko, *Cesta k modelu literárnej komunikácie*, u: *Literárna komunikácia*, Martin 1973, str. 10—11. — Za sferu folkloru usp. barem Dan Ben-Amos, Kenneth S. Goldstein (ur.), *Folklore: Performance and Communication*, The Hague-Paris 1975.

zbiva u okviru proučavanja konteksta, a neovisno o tome primjećuje — slično kao npr. i Maja Bošković-Stulli²⁰ — da sami tekstovi odaju ponešto od svojih konteksta, pa tako i nešto od komunikacijskog čina.²¹ Jednostrano isticanje konteksta dovodi do zahtjeva da se s interpretacije teksta prijeđe na istraživanje samog akta kazivanja, za što se naročito založio Robert A. Georges.²² Stoga se mnogo objektivnija čine nastojanja da se obje ekstremne pozicije povežu u novu cjelinu.²³ Pa čak i pristalice istraživanja komunikacije nerijetko zastupaju mišljenje da bi »specifičan folklorni tekst« (neobjektiviran folklorni izričaj) trebao biti predmetom jezične folkloristike.²⁴

Ako suviše naglasimo kontekst, no također i ako tekst i kontekst shvatimo integralno, dospjet ćemo do, da tako kažemo, neke vrste sinegdohe, smatrajući folklor komunikacijom (odnosno komunikacijom i komuniciranjem). Mogli bismo ponovno citirati K. Čapeka, koji pripovijetku i pripovijedanje smatra jednom cjelinom, no prepustimo u daljem tekstu riječ istraživačima. Ponekad ćemo susresti formulaciju da je folklor u izvjesnom smislu »posebna vrsta komunikacije i istovremeno određeni oblik kulture;« ne bi trebalo zaboraviti da su »tekst i komunikacija međusobno nedjeljivi, dakle su tekst (pošiljka, poruka) i komunikacija (sveukupan informacijski proces) pojmovi blizanci.«²⁵ Pođemo li od tog shvaćanja, tada direktna usmena umjetnička komunikacija znači nešto više od kriterija za razumijevanje folkloru, naime, njegovu bitnu osobinu, njegov sastavni dio, njegov »prateći oblik.«

No da li se folklor može shvatiti samo pomoću »medija« direktne usmene komunikacije? Zar njoj suprotna, indirektna pisana komunikacija ovdje igra tek neku nevažnu ulogu? Nipošto, kao što se vidi već iz primjedbe o tekstu kao »pomoćnom sredstvu« za djelomično upoznavanje konteksta. No pritom ne mislim na to da se između redaka može pročitati mnogo o direktnom komunikacijskom procesu ukoliko raspolažemo pouzdanim, tzv. autentičnim zapisima. Želim samo ukazati na doduše ne česte, no u današnje vrijeme i ne više tako rijetke slučajeve da kazivač, osim što pripovijeda, svoje pripovijetke također i zapisuje.

U jednome prijašnjem članku imali smo dovoljno prostora da takve pripovjedače, koji također i pišu, promotrimo u širem kontekstu i s aspekta općeg procesa civilizacije.²⁶ Njihovi se zapisi ne mogu svrstati u jedinstvenu kategoriju, oni često prelaze granice narodne književnosti u užem ili strogom smislu,

²⁰ Maja Bošković-Stulli, nav. dj. u bilj. 9, str. 20.

²¹ Max Lüthi, *Märchen*, 7. izd., Stuttgart 1979, str. 103. (Ljubaznošću autora stavljene su mi na raspolaganje fotokopije prijeloma).

²² Robert A. Georges, *From Folktale Research to the Study of Narrating*, u: *Folk Narrative Research*, »Studia Fennica«, 20, Helsinki 1976, str. 159—168.

²³ Donald Ward, *The Performance and Perception of Folklore and Literature*, »Fabula«, 20, 1979, str. 264.

²⁴ Milan Leščák, nav. dj. u bilj. 18, str. 135.

²⁵ Vilmos Voigt, nav. dj. u bilj. 17, str. 174.

²⁶ Jaromír Jech, *Lidová prozaická tradice v ústním a písemném projevu*, u: *Lidová tradice*, Praha 1971, posebno str. 82—83. — Usp. nadalje Bohuslav Beneš, *Semiotisches Zeichensystem des gesprochenen und des geschriebenen Textes in der Volksdichtung der Gegenwart*, »Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae«, 24, 1975, str. 129—145.

te se time integriraju u tzv. polunarodnu ili pučku književnost, a da ne spominjemo ostale fenomene uglavnom vezane za naše doba, kada, primjerice, kazivači javno nastupaju na natjecanjima, na raznim folklornim festivalima, na radiju, televiziji i sl., te se pritom nerijetko pismeno pripremaju za svoju usmenu interpretaciju. Usmene manifestacije ponekad ostaju sakrivene, do nas dopiru samo pismena svjedočanstva, tako da u pojedinim slučajevima na temelju nekih natuknica možemo jedino pretpostavljati ili naslućivati da je direktna komunikacija nekad doista postojala — to je, između ostalog, slučaj s narodnim filozofima i kroničarima u istoj osobi kakve predstavljaju češki »pismáci«; jedan od njih Věnceslav Metelka (1807—1867), ostavio nam je jednu od najstarijih zbirki češke folklorne proze uopće.²⁷

Ne bih ovdje želio opširno govoriti o autentičnim pripovjedačima »iz naroda« koji ujedno i pišu. Našu ćemo pažnju obratiti jedino onim slučajevima kada je istraživač u mogućnosti da na temelju vlastitog iskustva konfrontira direktnu usmenu komunikaciju s indirektnom pisanom.

Na 6. kongresu istraživača narodnih pripovijedaka u Helsinkiju Démétrios Loukatos raspravljao je o pitanjima usko povezanim s našom problematikom. Ne potcjenjujući važnost usmenoga kazivanja kao sredstva direktne transmisije, Loukatos je ukazao na ulogu polupismenih (»semi-illiterate«) pripovjedača koji iz vlastite pobude ili na poticaj izvana pismeno fiksiraju pripovijetke iz svog repertoara. Važnost takvog fiksiranja Loukatos vidi u činjenici da se na taj način mogu očuvati mnogi tradicionalni tekstovi, te da pripovjedači kojima pisanje pričinjava poteškoće, u pisanom oblikovanju razvijaju jednaku spontanost i jednake pripovjedačke kvalitete kao i u svom usmenom nastupu. Po njegovu mišljenju, opasnost da će tradicionalni stil biti modificiran pojavljuje se tek onda kada kazivač koji piše smatra da je »adequate literate«.²⁸

To je vrlo zanimljiva misao. No sumnjam da su oba produkta polupismenih pripovjedača na istoj razini. Smatram da već sâm pismeni izričaj uvijek predstavlja modifikaciju. Pa čak i u autentičnom obliku objavljen usmeni tekst²⁹ sadrži modifikaciju u smislu pojednostavljivanja jer sveukupan živi kontekst ne može biti obuhvaćen u cijelosti ni opširnim komentarom,³⁰ pritom ne uzimam u obzir činjenicu da se u znanstvenim publikacijama sam tekst »korigira«, uklanjaju se najočitiije pogreške, ispravljaju se barem loše izgovoreni suglasnici ili počeci riječi kod kojih se pripovjedač zarekao, kao i neke izvanjezične popratne pojave, osobine indisponiranog pripovjedača (kašljanje, šmrcaje, kihanje) itd. Pored toga, govorna i pisana riječ imaju vlastite, međusobno različite zakone, koji se ne mogu ukinuti ili ujediniti ni u jednom od tih dvaju procesa

²⁷ Vidi u mojoj redakciji izdanje pismene ostavštine *Ze žīvota zapadlého vlastence*, Praha 1977, str. 153—186.

²⁸ Démétrios Loukatos, *Popular Narrators Passing on their Tales by Writing them down; the case of a semi-illiterate shepherd in Greece*, u: *VI Congress of the International Society for Folk-Narrative Research — Abstracts*, Helsinki 1974, (naslov referata pod brojem 61).

²⁹ Sto se tiče shvaćanja teksta, zastupam isto mišljenje kao i Maja Bošković-Stulli, koja pod tekstom podrazumijeva »pojedinu jezičnu realizaciju«; usp. njen komentar uz prilog K. V. Čistova u: *Folk Narrative Research* (v. bilj. 14), str. 170.

³⁰ Usp. Maja Bošković-Stulli, nav. dj. u bilj. 9, str. 7—8.

(osim ako — što je jedino teoretski moguće — kazivač vlada svojom pripovijetkom napamet, do u najsitnije pojedinosti, te je uvijek jednako pripovijeda, ne unoseći ni najmanje jezične promjene). No sa stajališta tematike koju smo odabrali moramo se prije svega zapitati: Kome je namijenjen usmeni, a kome pisani izričaj? Da li se uvijek radi o istom recipijentu? Mora li, dok piše, pripovjedač misliti na konkretnog recipijenta?

Slična sam si pitanja, premda doduše ne tako jasno formulirana s gledišta komunikacijskog sistema, postavio prije gotovo četvrt stoljeća, kada sam naišao na zapisane bajke Marije Bínove (rođ. 1902), pripovjedačice iz južne Češke. Svesci s njenim tekstovima pobudili su moju pažnju prije svega stoga jer su sadržavali ne samo originalne varijante opće raširenih tipova, već i neobično duge, komplicirane kontaminacije i obrade takve građe koja je samo sporadično registrirana, poput legende o đavoljem portretu (AaTh 819*),³¹ za koju se dugo pretpostavljalo da je sačuvana u samo jednom ruskom primjerku,³² dok danas poznajemo njene tri ruske varijante.³³ Kada sam se sve više počeo baviti pripovjedačkim stilom i kontekstom u kojemu su nastali pisani tekstovi, odlučio sam da čitav pripovjedački repertoar Marije Bínove snimim na magnetofonsku vrpču. Neke sam pripovijetke snimio više puta kako bih kasnije mogao usporediti zapisane i usmene verzije. Budući da sam rezultate te analize djelomično već objavio,³⁴ ovdje će biti dovoljno da spomenem samo ono najbitnije, te da ranija zapažanja prikazem u novijem svjetlu.

Najprije se postavlja pitanje: Zašto je Marija Bínová zapisivala svoje pripovijetke? Da bismo na nj odgovorili, moramo, prije svega, uzeti u obzir što su za nju značile te pripovijetke. Bínová u njima vidi kulturno nasljeđe — sve je pripovijetke preuzela od svog oca, radnika u ciglani, koji ih je preuzeo od svog oca, a on ih je opet čuo od svoga. Ponosna na tu obiteljsku tradiciju, Marija Bínová nije željela da se njene pripovijetke izgube. No kada su joj djeca poodrasla, odjednom je ostala sama sa svojim repertoarom, pogotovo nakon što je sa sela preselila u grad, u České Budějovice, gdje njeno pripovijedanje nikoga nije zanimalo. No upravo u to vrijeme u pripovijetkama je našla utjehu — godinama je njegovala svog muža, koji je radeći u rudniku bio teško obolio i 1969. godine umro.

Kada bismo sada ustvrdili da je Marija Bínová pismeno fiksirala svoj inventar pripovijedaka samo zato da se ne zaboravi i da bi potomcima poslužio kao uspomena na nju, to bi bio tek manji dio istine. Ona je prvenstveno pisala iz druge pobude.

Iako se u usporedbi s Filoménom Hornychovom iz Kladske, koju smo spomenuli na početku, Marija Bínová iz južne Češke, vješta pisanju, nalazi na

³¹ Usmena i pismena varijanta M. Bínove u: Jaromír Jech, nav. dj. u bilj. 26, str. 96—99. Vidi i stilizaciju najprije u antologiji zapadnoslavenskih pripovijedaka Die gläserne Linde, Bautzen 1972, str. 243—248.

³² N. P. Andreev, Ukazatel' skazočnyh sjužetov po sisteme Aarne, Leningrad 1929, tip *816.

³³ L. G. Barag, I. P. Berezovskij, K. P. Kabašnikov, N. V. Novikov, Sravnitel'nyj ukazatel' sjužetov. Vostočnoslavjanskaja skazka, Leningrad 1979, tip 819*.

³⁴ Jaromír Jech, nav. dj. u bilj. 26, str. 84—109.

suprotnom polu, obje te žene povezuju svijet pripovijedaka u koji one uranjaju da bi podnijele udarce sudbine, u svijet koji za njih predstavlja stvarnost mnogo stvarniju od one svakidašnje. To zatvaranje u samu sebe karakteristično je za Filoménu Hornychovu tokom čitava njena života — na takav ju je stav najprije natjerala njena teška sudbina, a kasnije i boravak u stranoj sredini nakon što je iz gotovo opustjelog sela u svojoj domovini bila preselila u industrijski velegrad Duisburg-Hamborn, kojeg se sada toliko boji da se ni za trenutak ne usuđuje napustiti zidove najamne kuće u kojoj stanuje.³⁵ S Marijom Bínovom stvari vjerojatno stoje nešto drugačije. O njoj kao introvertiranoj pripovjedačici možemo govoriti tek kasnije, kad više nije imala nikoga da mu pripovijeda i kad je živjela sasvim sama s teško bolesnim mužem. Upravo u to doba, otprilike prije godine 1957, zapisala je svoje pripovijetke. Magnetofonske sam snimke napravio tek 1967. i 1968. godine, no njeno se psihičko stanje do tada nije bilo promijenilo. Pripovijedala je meni, no stvarni je recipijent bio netko drugi — ona sama, upravo kao i onda kada je zapisivala svoje pripovijetke. Moje prisutnosti nije bila naročito svjesna, činilo se da je prisutnije sjećanje na oca, te nikad ne bi propustila da pripovijetku završi njegovom karakterističnom završnom formulom, koja se odnosila na njegov posao u ciglani; ona bi tokom pričanja doista utonula u sebe, doživljavala bi radnju, koja bi je ponekad uzbudila do suza.

Sa stajališta komunikacijskog sistema u ovom našem slučaju ne postoji velika razlika između dva tipa komunikacije, usmene i pismene. Bez obzira da li je prisutan »tehnički medij« — pisana riječ — ili se ostvaruje direktni usmeni komunikacijski čin, rezultat uvijek ostaje jednak jer je recipijent identičan ekspedijentu. Iako se — za razliku od izvođenja pjesama, gdje često nailazimo na strukturnu varijantu da su ekspedijent i recipijent identični³⁶ — ovdje ne radi o uobičajenom fenomenu, to ipak nipošto nije apsolutno sporedna pojava. Nazvao bih je autokomunikacijom.

Opisujući pripovjedačku situaciju u zapadnom predgorju Krkonoša, J. Š. Kubín je još 1915. godine zastupao slijedeće mišljenje: »Nitko ne priča samo sebi samom. Pripovijetka pretpostavlja skupinu znatizeljnih slušalaca, uglavnom pripadnika iste grupe kao i pripovjedač«.³⁷ Kad je godine 1924. Kubín pripremio za tisak drugi dio svoje zbirke iz toga kraja, naveo je ime pripovjedača koga su smatrali odličnim poznavaoцем pripovijedaka i dodao: »On navodno priča čak i samome sebi dok radi na polju, što je iznenađujuća i vjerojatno usamljena pojava«.³⁸ Ako prihvatimo mišljenje da su takvi usmeni izričaji rijetki, ipak ćemo morati priznati da izvan folklornoga kazivanja autokomunikaciju nalazimo mnogo češće. Sve do danas se ljudi koji često govore naglas sami sa sobom smatraju čudacima. No da li će uvijek ostati tako? Nedavno su

³⁵ Jaromír Jech, *Verfalls- und Regenerationsprozeß in der Volks-erzählung*, u: *Festschrift Matthias Zender, Band II, Bonn 1972*, str. 840.

³⁶ Kirill Cistov, nav. dj. u bilj. 14, str. 156.

³⁷ Josef Stefan Kubín, *Lidové povídky u Podkrkonoší I — Podhoří zapa dní*, Praha 1964, str. 9.

³⁸ Josef Stefan Kubín, *Lidové povídky z Podkrkonoší, II — Úkrají vý chod ní*, Praha 1971, str. 8.

novine izvijestile o simpoziju psihijataru, održanom u Montrealu, na kojemu je dr M. Corricher iz Londona izložio svoju teoriju o autohipnozi. U »razgovoru sa samim sobom« Corricher vidi odličnu terapiju za ljudsku psihu i najbolji lijek protiv svakog oblika stresa. Corricher tvrdi da se u slučaju psihičkog umora, živčanog stresa ili u stanju depresije čovjek mora opustiti, smiriti, pa ako je potrebno, i glasno govoriti sam sa sobom.³⁹

Na jednak se način može pretpostaviti da postoji i pismena autokomunikacija, čak bih se usudio tvrditi da do nje nužno dolazi. Pritom ne mislim na slučajeve kad autor sa zadovoljstvom čita vlastito djelo — ovdje bismo mogli citirati vrlo produktivnog češkog pisca F. X. Svobodu (1860—1943), koji je više puta naglasio da čita samo ono što je sam napisao. Autokomunikacija postoji već u stadiju nastajanja djela. Pisac ne piše samo za nepoznate recipijente, već u određenoj mjeri — a ona može biti različita — i za samog sebe. Čak i folklorist koji za djecu prerađuje folklorne tekstove proživljava slično iskustvo, mada su, doduše, njegovi samostalni zahvati bitno ograničeni zadanim predloškom. On ne može radi vlastitog zadovoljstva pronalaziti nova zbivanja ili nove situacije, no barem može uživati iznalazeći sitnice — dotjerujući detalje ili jezični stil — koje odgovaraju produktima »iz naroda,« te su u njima potencijalno sadržane. Uzevši sve to u obzir, indirektna pismena komunikacija kod Marije Bínove više se ne čini iznimnom.

U njenu slučaju pismena autokomunikacija doduše nije irelevantna, no valja priznati da je za nas — u okviru naznačene problematike — značajniji odgovor na pitanje da li pismene varijante mogu također pridonijeti razumijevanju folkloru. Na prvi se pogled odgovor čini negativnim jer se zapisani tekstovi bitno udaljuju od usmenih pripovijedaka (književni jezik, jezični arhaizmi, djelomično književni stil, manja uloga dijaloga, opširni opisi i razmišljanja). Uostalom, ni usporedba koju sam objavio ne pokazuje suprotno: glavne poetičke zakone pripovijetke pisane varijante slijede ponekad čak i dosljednije nego usmeni oblici (npr. formulni početak spomenute legendarne pripovijetke o đavoljem portretu potpuniji je nego u snimljenoj varijanti), dok u tematskoj kompoziciji, kao i u tzv. ključnim dijalozima, one ostaju identične usmenoj interpretaciji. Obje su verzije, dakle, povezane jednakim kodovima, koji svi zajedno tvore konstantnu osnovu, »langue« pripovijetke u grubim okvirima.

Tim bismo putom mogli nastaviti i pokušati analizirati u kojoj mjeri drugi zapisani tekstovi sadrže takve kodove, te bi mogli poslužiti razumijevanju folkloru; sadašnji se zapisi čine jasnijima od starijih, ponekad vrlo slobodnih obrada folklornih tekstova, kod kojih se jezgra, prisutna u direktnom komunikacijskom procesu, može vrlo teško ili se uopće ne može sa sigurnošću odrediti. Noviji zapisi sadrže sve važne tehničke podatke, kojima je zadaća da što vjernije predoče pripovijetke koje i dalje žive u usmenim oblicima. No to bi već bila tema za poseban prilog. Stoga bismo sada, uz neka dodatna zapažanja, željeli rekapitulirati dosadašnje izlaganje, te povući općenitije zaključke, koji ne važe samo za folklornu prozu.

³⁹ Informacija potječe iz novina »Lidová demokracie« od 2. studenog 1979, str. 12.

Ovdje izloženi primjeri i razmišljanja u svojoj su sveukupnosti heterogeni. Prvo, njima u ovom članku nije uvijek posvećena primjerena pažnja, drugo, oni pripadaju i drugim sferama osim folklorne i, treće — a to želimo naglasiti, nipošto ih ne treba smatrati »prvorazrednim uzorcima«. Priznajemo da bi neki podaci mogli izgledati ništavni ili gotovo smiješni, kao npr. primjedba o izvanjezičnim popratnim pojavama kod indisponiranog pripovjedača, no one ipak očito utječu u negativnom smislu na komunikacijski tok. Nebitne bi mogle izgledati i druge primjedbe, poput one o teoriji autohipnoze, ali ta nam teorija omogućava kompleksno sagledavanje autokomunikacije. Dalji bi se prigovor mogao odnositi na ekskurs o autokomunikaciji za vrijeme pismenog i usmenog procesa. Taj bi se ekskurs — naročito ako se uzme u obzir prividno netipičan slučaj Marije Bínove — mogao činiti nepotrebno razvučenim ukoliko se smetnu s uma tendencije u razvoju folklora koje su nedavno nazvane »asimilacijama oblikā kontaktne i tehničke komunikacije«.40 Ukratko, željeli smo pokazati da tu problematiku valja osvijetliti s najrazličitijih strana, te da simplifikacija može dovesti do nepotpunog, jednostranog prikaza.

No sve to nipošto ne znači da želimo poreći važnost direktne usmene umjetničke komunikacije kao krajnje relevantnoga kriterija za razumijevanje folklora, ili barem njegovih jezičnih oblika. Kažimo još jednom izričito da taj kriterij može biti shvaćen preširoko, ali i preusko; dodajmo još nekoliko primjera za ilustraciju.

K. V. Čistov također ne naziva svaki »usmeni produkt« folklorom, već samo onaj historijski uvjetovan, u njegovu slučaju onaj koji se odnosi na kulturnopovijesnu situaciju Rusije u 18. i 19. stoljeću.41 Da je usmenost nekad bila komunikacijski oblik i folklora kao i »visoke« književnosti, opće je poznata činjenica. Ne bi se moglo reći da nedostaju stara pisana svjedočanstva, do sada nedovoljno razmotrena s folklorističkog stajališta, koja svjedoče o vremenskom prioritetu momenta usmenosti kod mnogih pripovijedaka; spomenimo izvještaj Poggia Bracciolinija, oca facecije, o usmenim izvorima njegove zbirke,42 koja se tek djelomično može pribrojiti folkloru. Slična je stvar i s vicevima, naročito onim političkim, u stadiju kad žive tek skriveni, kao predaja što kola »od usta do usta« (usp. antifašističke viceve za vrijeme drugog svjetskog rata u okupiranim zemljama); ovdje bi također bilo jednostrano govoriti samo o folklornim izričajima. Ili bi, što se tiče usmenosti, možda trebalo oboriti granice i proširiti predmet istraživanja u beskonačnost?

Budući da je područje na kojemu djeluje usmenost toliko široko i s obzirom na to da postoji mogućnost proučavanja folklornog pjesništva i na temelju

40 Milan Leščák, *Asimilácie foriem kontaktnej a technickej komunikácie*, referat na seminaru o proznim vrstama u narodnoj tradiciji današnjice, Smolenice 29.—31. listopada 1979. (u tisku).

41 Kirill V. Čistov, nav. dj. u bilj. 8, str. 349.

42 Poggii Florentini, *oratoris clarissimi, Confabulationum seu Facetiarum liber...* — Citirano prema početku (bez naslovne stranice) inkunabule u Državnoj knjižnici CSSR u Pragu, sign. 44 G 6, fol. 101v — 102r, br. 275 (srpskohrvatski prijevod: Podjo Bračolini, *Liber facetiarum*, Knjiga šala, Veselin Masića, Sarajevo 1962). Usp. nadalje Jaromír Jech, Vladimír Křížek, *Nejstarší literární doklady českého pívo u Karlových Varech*, *»Minulostí Západnočeského kraje*, 15, Pízeň 1979, str. 196.

pisanih oblika, valja istaknuti i druge kriterije. Tako ponovno stižemo do stvarno ili tek prividno prevladane koncepcije kolektivnosti, promatrajući je sada na temelju kontaktnoga komunikacijskog čina (ograničenost na kolektivnu svijest i kolektivnu normu, na kolektivnog nosioca — kolektivnog pošiljaoca i primaoca folklornog teksta);⁴³ ili što se tiče pojma današnjeg folklora može se čuti zahtjev da »glavni atribut ostane kolektivnost i osnovna estetska potreba.«⁴⁴ Po njemu sve promjenljive pojave (= kriterije ili obilježja) povezuje »**element stvaralačkog udjela narodnih masa**, koji se očituje i u stvaranju kao i mnogostrukim mogućnostima produktivnog prihvaćanja, uklapanja u vlastite načine života i mišljenja, u aktivnom čuvanju i mijenjanju, u aktualizaciji, u potpuno ili djelomično novom oblikovanju.«⁴⁵ Time bismo, naravno, dospjeli natrag, tako reći na početak našeg priloga, te bismo se morali pozabaviti pojmom naroda.

Iz svega do sada rečenog proizlazi da davanjem prednosti kriteriju direktne usmene umjetničke komunikacije ne smijemo ispustiti iz vida »dodatne« kriterije ili obilježja. Ovdje, naravno, postoji — sasvim teoretski — mogućnost konvencije, dogovora o tome što ćemo, a što nećemo podrazumijevati pod nazivom folklorne proze i folklornog pjesništva uopće. No na dohvat ruke — već prema prisutnosti ili odsutnosti kriterija i obilježja o kojima je riječ — leži još jedno rješenje: razlikovanje više stupnjeva, više razina, više značenja folklornog pjesništva, pri čemu svakako u igru ulaze i socijalni i povijesni momenti.

Prevela s njemačkog M. Häusler

⁴³ Milan Leščák, nav. dj. u bilj. 18, str. 137.

⁴⁴ Libuše Volbrachtová, Úloha jednotlivce jako nositele folklórní tradice, referat na seminaru (v. bilj. 40). Informacija potječe iz umnožene okružnice Krátká sdělení slovesné folkloristické komise, Národopisná společnost československá při ČSAV, Praha 1979, br. 1, str. 4—5.

⁴⁵ Uvod Hermanna Strobacha u: Deutsche Volksdichtung — Eine Einführung, Leipzig 1979, str. 19.